

CESURA - Rivista
2/1 (2023)

Giunta di Direzione

Fulvio Delle Donne (Univ. Basilicata), dir. responsabile
Florence Bistagne (Univ. Avignon - Inst. Univ. de France)
Guido Cappelli (Univ. Orientale di Napoli)
Bianca de Divitiis (Univ. Napoli Federico II)
Francesco Storti (Univ. Napoli Federico II)
Jaume Torró Torrent (Univ. Girona)

Consiglio di Direzione scientifica

Pietro Colletta (Univ. Kore Enna), Alejandro Coroleu (ICREA - Univ. Autonoma Barcelona), Chiara De Caprio (Univ. Napoli Federico II), Marc Deramaix (Univ. Rouen Normandie), Teresa D'Urso (Università della Campania Luigi Vanvitelli), Bruno Figliuolo (Univ. Udine), Clara Fossati (Univ. Genova), Antonietta Iacono (Univ. Napoli Federico II), Albert Lloret (Univ. Massachusetts), Lorenzo Miletto (Univ. Napoli Federico II), Joan Molina Figueras (Univ. Girona), Clémence Revest (CNRS - Centre Roland Mousnier, Univ. Sorbonne Paris), Francesco Paolo Tocco (Univ. Messina)

Comitato editoriale

Cristiano Amendola (Univ. Basilicata), Teofilo De Angelis (Univ. Basilicata), Martina Pavoni (Sapienza Univ. Roma); Nicoletta Rozza (Univ. Napoli Federico II)

CENTRO EUROPEO DI STUDI SU UMANESIMO E RINASCIMENTO ARAGONESE

CESURA RIVISTA

2 - 2023

Centro Europeo di Studi su Umanesimo
e Rinascimento Aragonese

Basilicata University Press

Tutti i testi pubblicati sono vagliati, secondo le modalità del “doppio cieco” (*double blind peer review*), da non meno di due lettori individuati nell’ambito di un’ampia cerchia internazionale di specialisti.

All published articles are double-blind peer reviewed at least by two referees selected among high-profile scientists, in great majority belonging to foreign institutions.

ISSN: 2974-637X

ISBN: 978-88-945152-2-0

© 2023 Centro Europeo di Studi su Umanesimo e Rinascimento Aragonese - CESURA
Via Cretaio 19
I - 80074 Casamicciola Terme (NA)
<https://www.cesura.info>

Basilicata University Press - BUP
Università degli Studi della Basilicata
Biblioteca Centrale di Ateneo
Via Nazario Sauro 85
I - 85100 Potenza
<https://bup.unibas.it>

Gli Autori

Published in Italy
Prima edizione: 2023
Pubblicato con licenza
Creative Commons Attribution 4.0 International

STUDI

ALEJANDRO COROLEU

*Els incunables napolitans de Pere Miquel Carbonell
i la difusió de Pier Paolo Vergerio
a la Catalunya quatrecentista*

The Neapolitan incunabula of Pere Miquel Carbonell and the dissemination of Pier Paolo Vergerio in fifteenth-century Catalonia

Abstract: *In this essay I focus on the historian, antiquary and bibliophile Pere Miquel Carbonell, who provides a good case study for assessing the dissemination of Italian humanism in the Crown of Aragon in the last decades of the fifteenth century and the early years of the following century. Carbonell's manuscript annotations to his copy of Pier Paolo Vergerio's De ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis (Naples 1475) are examined here.*

Keywords: *Catalan and Italian humanism, Pedagogical treatises, Pier Paolo Vergerio, Pere Miquel Carbonell*

Received: 13/02/2023. Accepted after internal and blind peer review: 27/02/2023

alejandro.coroleu@icrea.cat

A diferència d'altres humanistes europeus, reconstruir – encara que sigui parcialment – el fons de la biblioteca del cronista i arxiver reial Pere Miquel Carbonell (1434-1517) no és tasca impossible¹. Els llibres van ser una de les passions de Carbonell, si més no la seva segona passió, si hem de fer cas de les seves paraules quan afirma que havia esmerçat el temps copiant llibres «ne mu-

¹ Aquest treball prové de la recerca desenvolupada dins el projecte d'investigació PID2019-103874GB-I00 (Ministerio de Ciencia e Innovación). Abreviatures: BUB (Biblioteca Universitària de Barcelona), BC (Biblioteca de Catalunya, Barcelona), BNE (Biblioteca Nacional de España, Madrid), ISTC (*Incunabula Short Title Catalogue*). Voldria agrair als revisors anònims de la revista i a Lluís Cabré i Maria Toldrà els seus suggeriments valuosos.

lierosus persisterem»². Anècdotes a banda, des de fa temps disposem sortosament de tota una sèrie de documents que ens donen informacions precioses sobre les afeccions bibliogràfiques del nostre personatge. Hom pot consultar, per exemple, les instruccions adreçades per Carbonell als seus llibreters en ocasió de les fires de llibres de Venècia i Lió del 1488 i del 1501 respectivament³. Comptem també amb tres manuscrits miscel·lanis que inclouen textos clàssics i humanístics copiats pel nostre humanista⁴. De fet, el catàleg de la biblioteca de Carbonell anterior al 1484 – transcrit per Jordi Rubió i Balaguer – figura en un d'aquests manuscrits (Girona, Arxiu Capitular, Ms. 69, f. 245v)⁵. Finalment, a més dels volums enumerats en el seu testament, editat fa uns anys per Maria Toldrà, ens ha pervingut una vintena d'edicions, la majoria incunables, conservades a la Biblioteca Universitària de Barcelona (BUB) i a la Biblioteca de Catalunya (BC)⁶.

² Vegeu M. Vilallonga, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona 1993, p. 63.

³ Aquestes instruccions es poden consultar a Girona, AC, Ms. 69, f. 1r (per als llibres adquirits a Venècia el 1488) i a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Memorial 55 (per a les compres fetes a Lió el 1501).

⁴ Són BUB, Ms. 123; Girona, Arxiu Capitular, Ms. 69; i Dresden, Sächsische Landesbibliothek, B 156 (ff. 136r-190v). Per als dos primers vegeu M. Vilallonga, *Humanistas italianos en los manuscritos de Pere Miquel Carbonell*, in *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Actas del II Simposio sobre humanismo y pervivencia del mundo clásico (Homenaje al Profesor Luis Gil)*, cur. J.M. Maestre Maestre, J. Pascual Barea, L. Charlo Brea, Cádiz 1997, III, pp. 1217-1224. Per al manuscrit de Dresden vegeu P.O. Kristeller, *Iter Italicum: a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, III, *Australia to Germany*, Londres - Leiden, 1983, p. 375a. Per als llibres professionals de Carbonell vegeu M. Toldrà, "Tanta escriptura com se mostra escrita de mà mia": *Literatura i activitat professional als manuscrits de Pere Miquel Carbonell*, in *Itineraris. Nou estudis sobre cultura al Renaixement*, cur. E. Duran, M. Toldrà, València 2012, pp. 157-203.

⁵ J. Rubió i Balaguer, *Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484*, in Id., *Sobre biblioteques i biblioteconomia*, Barcelona 1995, pp. 37-57.

⁶ M. Toldrà, *El testament de Pere Miquel Carbonell*, in *El (re)descobrimet de l'edat moderna: Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*, cur. E. Miralles, J. Solervicens, Barcelona 2007, pp. 9-31.

Alguns dels volums que conformaren la biblioteca de Carbonell havien estat publicats en impremtes napolitanes. De Nàpols prové l'incunable de les obres de Sèneca, un dels llibres que Carbonell més s'estimava⁷. El comprà el 16 de setembre de 1477 i el 1486 el regalà a fra Francesc Segarra per a la biblioteca de Sant Francesc de Barcelona⁸. Un altre obsequi de Carbonell – en aquest cas fet al seu net i fillol Pere Miquel, aleshores un minyó de dotze anys – va ser un volum factici, conservat a la Biblioteca de Catalunya, que conté quatre incunables napolitans⁹. Sabem que Carbonell adquirí els llibres el 1479 i que els lliurà al seu parent trenta anys més tard, tal com palesen dues notes manuscrites redactades en dos dels folis de la primera obra d'aquesta compilació factícia: «Anno Salutis MCCCCLXXIX II Maii ... hoc opusculum una cum aliis hic ligatis Petrus Michael Carbonell pretio soluto comparavit» (BC, Inc. 61-8°, f. 23r) i «Huius modi opuscula quattuor P. Mich. Carbonellus Regius Archivarius dono dedit P. Michaeli Carbonello scholari adolescenti nepoti suo ex filio, die Sabbati XXVIII Julii anno MD nono» (f. 39v). Impreses per Arnaldo da Bruxelles entre el 1472 i el 1474, les edicions incloses en el volum provinent de la biblioteca de Carbonell són les *Elegantiolae* d'Agostino Dati (BC, Inc. 61-8°), el *De epistolari dicendi genere* de Nicolaus Sagundinos (BC, Inc. 62-8°), el *De ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis liber* de Pier Paolo Vergerio (BC, Inc. 63-8°) i la *Carta d'Aristees a Filòcrates* en la traducció llatina de Matteo Palmieri (BC, Inc. 64-8°)¹⁰. Tres dels quatre incu-

⁷ Publicat per Mattia Moravo el 1475, el volum (ISTC is00368000) porta la signatura BUB, Inc. 4. No sabia dir quines podrien ser les raons que van fer que Carbonell adquirís volums procedents de la impremta napolitana. Potser els va comprar aconsellat pels seus llibreters.

⁸ Vegeu la descripció que en fa Xavier Espluga a *Els tresors de la Universitat de Barcelona: fons bibliogràfic del CRAI Biblioteca de Reserva*, Barcelona 2016, p. 106.

⁹ Sobre Pere Miquel Carbonell *junior* (1495 - després de 1563) vegeu M. Toldrà, *Sobre la presència d'algunes cròniques catalanes a l'Arxiu Reial de Barcelona*, «Estudis romànics», 24 (2002), pp. 169-192: p. 182, n. 42.

¹⁰ Corresponen, respectivament, a ISTC id00058500, ISTC in00159000, ISTC iv00129300 i ISTC ia00956500. Els tres primers volums van ser pu-

nables napolitans enquadernats en un sol volum presenten anotació abundant redactada pel famós arxiver i historiador. Tal com ha demostrat Maria Toldrà, en el cas de l'edició del *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* l'autoria de les postil·les és, en canvi, doble: el llibre conté anotacions més elegants i clares de Carbonell *senior* i notes molt més nombroses de la mà, més maldestra, del fillol homònim¹¹. En aquest treball em voldria centrar precisament en les anotacions dels dos membres de la família Carbonell incloses en l'incunable napolità de Vergerio i relacionar l'interès de Carbonell *senior* pel *De ingenuis moribus* amb la difusió de la filosofia moral i dels tractats pedagògics humanístics a Catalunya a l'últim quart del segle XV.

A Catalunya el gust per aquest cos de textos a les darreries del Quatre-cents està representat per l'aparició de diverses edicions dels tractats ètics i polítics d'Aristòtil en la traducció llatina de Leonardo Bruni entre el 1473 i el 1489 i per la publicació de l'*Isagogicon moralis disciplinae* del mateix Bruni l'any 1478¹². A més, el *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* de Vergerio va ser imprès a Barcelona per Pere Posa i Pere Brun (originari de Ginebra) el 1481, dos anys després de la publicació a la mateixa ciutat de la versió llatina de l'opuscle *De liberis educandis* pseudo-plutarqueu, a cura de Battista Guarino¹³. Carbonell no va ser insensible a aquest cos textual. El catàleg de la seva biblioteca inclou un exemplar d'un altre tractat pedagògic de l'humanisme italià, concretament del *De studiis et litteris liber* de Leonardo Bruni (igno-

blicats el 1472 i la *Carta d'Aristees a Filòcrates*, dos anys més tard. El primer a descriure'ls va ser Pere Bohigas en el seu article *Más libros de la biblioteca de Pere Miquel Carbonell*, «Anuario de la Biblioteca Central», 22 (1961-1963), pp. 305-306.

¹¹ Toldrà, *Sobre la presència* cit., p. 182, n. 44 per a la identificació de la segona mà.

¹² Barcelona, Nicolau Spindeler i Pere Brun, ISTC ib01251200, exemplar a BNE, Inc. 506 (2). Per a la presència d'aquest tipus de literatura en les biblioteques barcelonines de l'època vegeu M. Peña Díaz, *El laberinto de los libros: historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid 1997, p. 226.

¹³ L'edició del *De liberis educandis* del pseudo-Plutarco va ser publicada per Nicolau Spindeler i Pere Brun (ISTC ip00823200). Se'n conserva un sol exemplar a Narbona, Bibliothèque de Narbonne, Inc. 3.

rem si en manuscrit o en incunable), i tenim notícia que el nostre humanista va copiar en algun moment la traducció llatina del mateix Bruni de l'homilia de Sant Basili als joves incitant-los a l'estudi de la literatura clàssica (Girona, AC, Ms. 69, ff. 102r-108r)¹⁴. No és gens estrany, per tant, que Carbonell el Vell es fixés en el *De ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis* i que volgués transmetre el seu interès pel tractat de Vergerio al fillol Pere Miquel.

El jove Carbonell és l'autor de notes manuscrites – marginals i, sobretot, interlineals – a pràcticament cada pàgina del *De ingenuis moribus* (tot i que amb desigual atenció)¹⁵. Vegem com, en el f. 2r, el jove Pere Miquel anota les primeres línies del tractat de Vergerio, que contenen una invocació a Ubertino da Carrara (1390-1407):

Vergerio (ed. Kallendorf, p. 2): Franciscus senior avus tuus, cuius ut exstant plurimae res magnifice gestae, ita et multa passim sapienter ab eo dicta memorantur, dicere, ut accepimus, Ubertine, solebat tria esse in quibus bene consulere suis liberis parentes, ut facile possunt, ita iure meritoque tenerentur. Primum, uti honestis illos nominibus appellent. Nam est, ut in re parvi momenti, non parva iactura indecoram nominis appellationem sortitum esse. (Fig. 1)

i com, en el f. 14v, comenta aquest passatge en què Vergerio al·ludeix als emperadors romans Títus i Domicià:

Vergerio (ed. Kallendorf, p. 40): Nisi prorsus sommo indulgere aut inertio otio tabescere volumus aut morem imitari Domiciani principis, qui singulis diebus certis horis secretus ab hominibus stilo ferreo muscas insectabatur. Fuit hic quidem Vespasiani filius, Titi vero minor natu frater, utriusque profecto longe impar; immo vero tanto omnium teterrimus, quanto Titus probissimus est omnium habitus, quem historiae *delicias humani generis* [Aurelius Victor, *Caes.* 10.6, 11.2] appellavere. Itaque et eius memoria tam celebris est quam illius execrabilis. (Fig. 2).

¹⁴ Per a l'exemplar del *De studiis et litteris* brunià vegeu Rubió i Balaguer, *Els autors clàssics* cit., p. 54.

¹⁵ Per comoditat cito sempre el text de Vergerio segons l'edició moderna de C. Kallendorf, *Humanist Educational Treatises*, Cambridge, MA - Londres 2012, pp. 2-91.

Carbonell dedica algunes de les notes interlineals a corregir (potser aconsellat pel seu avi) el text que presenta l'incunable napolità (*in decore* per «indecorea[m]») o a explicar la relació entre un pronom demostratiu i el nom a què va referit (*ab eo* «avo suo», *hic* «Domicianus») o entre un pronom relatiu i el seu antecedent, normalment precedits de l'abreviatura *s. = scilicet* (*cuius* «s. Francisci», *quem* «s. Titum»). Molt sovint l'annotador clarifica aspectes de morfologia susceptibles, a parer seu, de provocar certa confusió: aclareix una forma verbal (*appellavere* «appellaverunt»), afegeix la interjecció llatina *o* damunt un nom en vocatiu per denotar clarament el cas de la paraula en qüestió (*Ubertine* «o»), varies vegades al llarg del text), desdobra les partícules enclíiques (*meritoque* «et») o aïlla mitjançant parèntesis rodons els elements d'una frase parentètica per copsar-ne millor el sentit (per exemple, encercla els mots «ut accepimus», que en l'incunable napolità apareixen sense comes: «dicere ut accepimus Ubertine»). Moltes anotacions són de caire lèxic. Hi trobem, per exemple, comentaris que expliquen paraules massa generals: substantius (*gestae* «facta et bella»), adjectius (*minor natu* «aetate») o noms propis (*Franciscus* «s. Carraria [Francesco da Carrara, avi d'Ubertino i Senyor de Pàdua entre 1355 i 1388]»). El gruix de les anotacions lèxiques el conformen llistats de sinònims, la finalitat dels quals és l'aclariment de vocabulari per part del lector: substantius (*liberis* «filiis»), adjectius (*senior* «senex», *plurimae* «multae», *celebris* «honorata»), adverbis (*passim* «ubique», *tam* «tantum») i verbs (*exstant* «sunt», *accepimus* «intellegimus»). Ocasionalment trobem anotacions marginals en què hom resumeix el contingut d'un passatge determinat. L'anècdota – recollida per Vergerio a propòsit de Domicià, que «als començaments del seu principat es tancava cada dia sol, durant algunes hores, per no haver-se d'ocupar de res més que de caçar mosques i travessar-les amb un punxó molt agut» (Suet., *Dom.*, III 2) – mereix aquest resum per part de Carbonell: «Domiciani fatuitatem generis describit doctior [en referència sens dubte a Suetoni]». Aquesta descripció molt sumària d'alguns dels comentaris del jove Carbonell ens permet fer-nos una idea dels interessos del nostre annotador, que no mira d'identificar figures retòriques o de resoldre qüestions de *realia*. No sabem en quin

moment el jove Carbonell va redactar les seves notes a Vergerio però és possible que ho fes quan els seus coneixements de llatí eren encara poc avançats, atès que la majoria d'anotacions té a veure amb la gramàtica i el vocabulari llatins més bàsics.

Fixem-nos ara en la trentena d'anotacions redactades per l'arxiver Carbonell – totes elles marginals, molt més esporàdiques i que arriben només fins al f. 25v. Algunes de les notes ofereixen informació sobre les parts constituents del text de Vergerio («hic finit prohemium et tractatus incipit», f. 4r). El gruix de les postil·les són, però, glosses sobre el contingut de passatges determinats. A tall d'exemple, l'elogi de la història i de la filosofia com a components essencials de l'educació dels joves mereix la nota «Philosophiae laudes et historiae» (f. 17v). Les primeres línies del prefaci són resumides d'aquesta manera: «Captat benevolentiam ab Ubertino, suos laudando maiores». A continuació explícita quines són les tres maneres com els pares poden vetllar fàcilment pels seus fills: «1°. bonum nomen, 2°. egregia urbs, 3°. ars honesta». Un altre passatge que també cridà l'atenció de Carbonell és la descripció de les virtuts d'una vida dedicada a l'estudi, en què – tot invocant el testimoni de Ciceró (*Fam.*, 9, 1) – Vergerio compara els llibres amb «una família feliç, honesta i virtuosa»¹⁶. En el marge de la pàgina (f. 16r) Carbonell escriu els mots «Laudes vite iucundioris» (Fig. 3). El judici de Vergerio sembla haver interessat particularment a Carbonell. L'evocà varies vegades, per exemple en una carta del 1475 adreçada a Joan Vilar dins un elogi de les lletres¹⁷. Les notes anteriors expressen l'interès de l'historiador Pere Miquel Carbonell per l'educació dels joves i, encara

¹⁶ «*O iucundam familiam!* ut recte Cicero appellat, utique et frugi et bene morigeram» (ed. Kallendorf, p. 45).

¹⁷ Per a la carta a Joan Vilar vegeu M. Vilallonga, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Barcelona 1988, pp. 166-169. Toldrà identifica uns altres extractes del mateix incunable de Vergerio en sengles textos de Carbonell presents en col·leccions miscel·lànies conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Memorial 60 (https://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=437) i a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, 244/1 (https://mcem.iec.cat/veure.asp?id_manuscrits=539).

que siguin prèvies a la donació del volum, devien ser preceptes vàlids per al seu net.

Les anotacions de Carbonell *senior* i *junior* a l'incunable napolità del *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* custodiat a la BC no són l'únic testimoni de la difusió del tractat pedagògic de Vergerio a la Catalunya de final del segle XV i dels primers anys del Cinc-cents¹⁸. Com he indicat més amunt, el 1481 els impressors barcelonins Pere Posa i Pere Brun van publicar una edició del text de Vergerio (ISTC iv00132700), que ens ha pervingut en un únic exemplar conservat a Tolosa de Llenguadoc (Bibliothèque de Toulouse [*olim* Bibliothèque municipale de Toulouse], Inc. Barcelone 101). El volum inclou només un grapat d'anotacions d'un lector que es limita a copiar passatges del *Fasciculus temporum* del cartoixà Werner Rolewinck (1425-1502) en els marges del llibre per complementar les observacions de Vergerio. D'aquesta crònica universal, impresa amb molta freqüència a partir de 1474, n'extreu, per exemple, informació sobre Títus i Domicià (Fig. 4). De fet, els textos de les dues anotacions marginals al passatge del *De ingenuis moribus* suara esmentat corresponen exactament a sengles extractes de la *Sexta aetas. Christus* del *Fasciculus temporum* de Rolewinck:

Inc. Barcelone 101 (f. C4v): Iste Domicianus, filius Vespasiani et frater Titi, primo quidem clemens fuit et multa Rome construxit scilicet Pantheon sed mox defecit et factus est crudelissimus ac superbissimus, ita ut tamque deum coli vellet, senatores quosdam interfecit, in Christianos secundam persecutionem suscitavit. Tandem omnibus odiosus in palatio a suis occisus est et cum dedecore sepultus (*primera nota*) i Iste Títus mire benignitatis et triumphator maximus super modum largus toto corde suis se inimicis crebro reconciliavit patrem suum virtutibus superans delicie humani generis dici meruit. Mira dispensatio superni rectoris nunc optimus, nunc pes-

¹⁸ La difusió del *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* a la Península Ibèrica no es limita a Catalunya. Sabem que el text de Vergerio va ser llegit també en cercles humanístics castellans, tot i que no en tenim constància editorial: vegeu G. Alvar Nuño - E. Borsari, *La educación para los niños cortesanos en los dos primeros tratados pedagógicos del Humanismo castellano (siglos XV-XVI)*, «Librosdelacorte.Es», 22 (2021), pp. 141-182: p. 147.

simus, nunc parcus, nunc prodigus, nunc sic, nunc aliter institutus ad regni gubernacula provebitur. Quis abyssum tantorum iudiciorum scrutari pervalet. Moritur Titus anno tertio et tantum luctus in Urbe fuit ut morituros eos pariter putares (*segona nota*)¹⁹.

Tot plegat, les anotacions incloses en l'incunable 101 de la Biblioteca de Tolosa de Llenguadoc són un bon indicatiu de la difusió de Pier Paolo Vergerio i d'altres productes culturals de l'humanisme italià a Catalunya a final del Quatre-cents i començaments del segle XVI. Tant les notes manuscrites dels dos Pere Miquel Carbonell com les edicions examinades en aquest treball constitueixen una altra prova de l'accés a les novetats bibliogràfiques italianes (també napolitanes) per part d'erudits, lectors, estudiants i impressors actius en terres catalanes pels volts de l'any 1500.

¹⁹ Edició consultada: Estrasburg 1490 en l'exemplar de la BC, Mar. 18-4°, f. XLr.

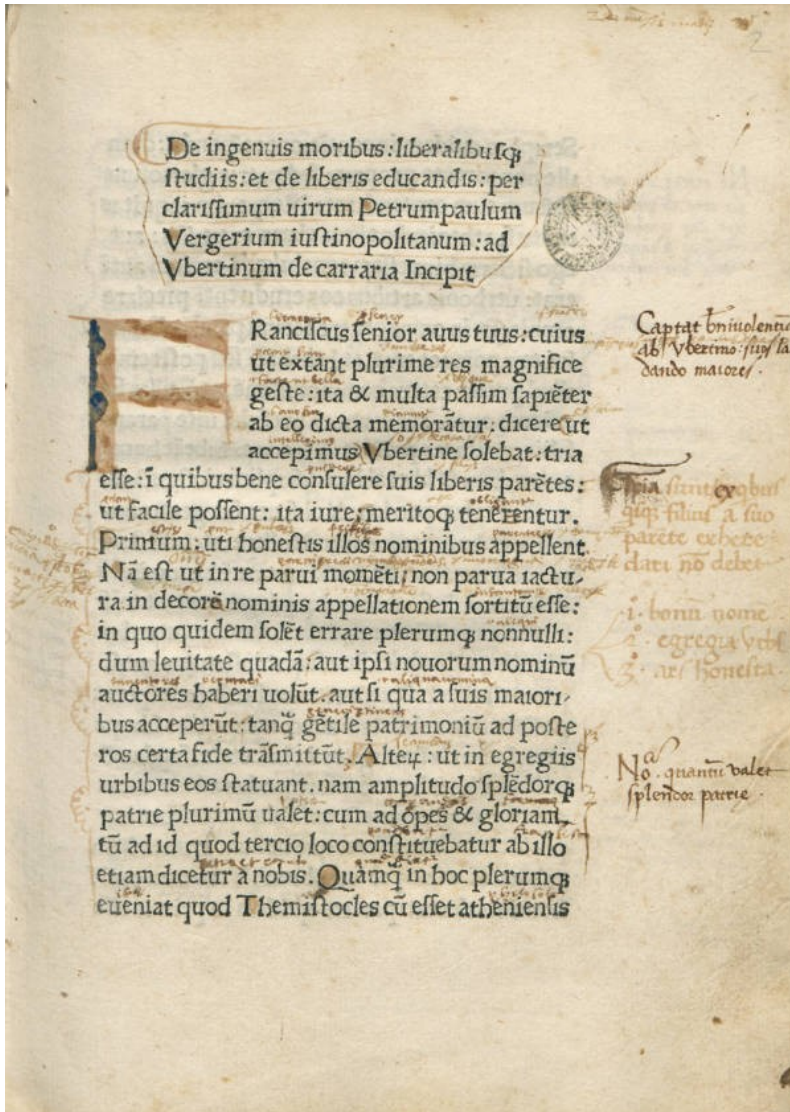

Fig. 1: Pier Paolo Vergerio, *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis liber* (Nàpols 1472, BC, Inc. 63-8°), f. 2r. Domini públic. Font: Biblioteca de Catalunya <<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/incunableBC/id/122980>>

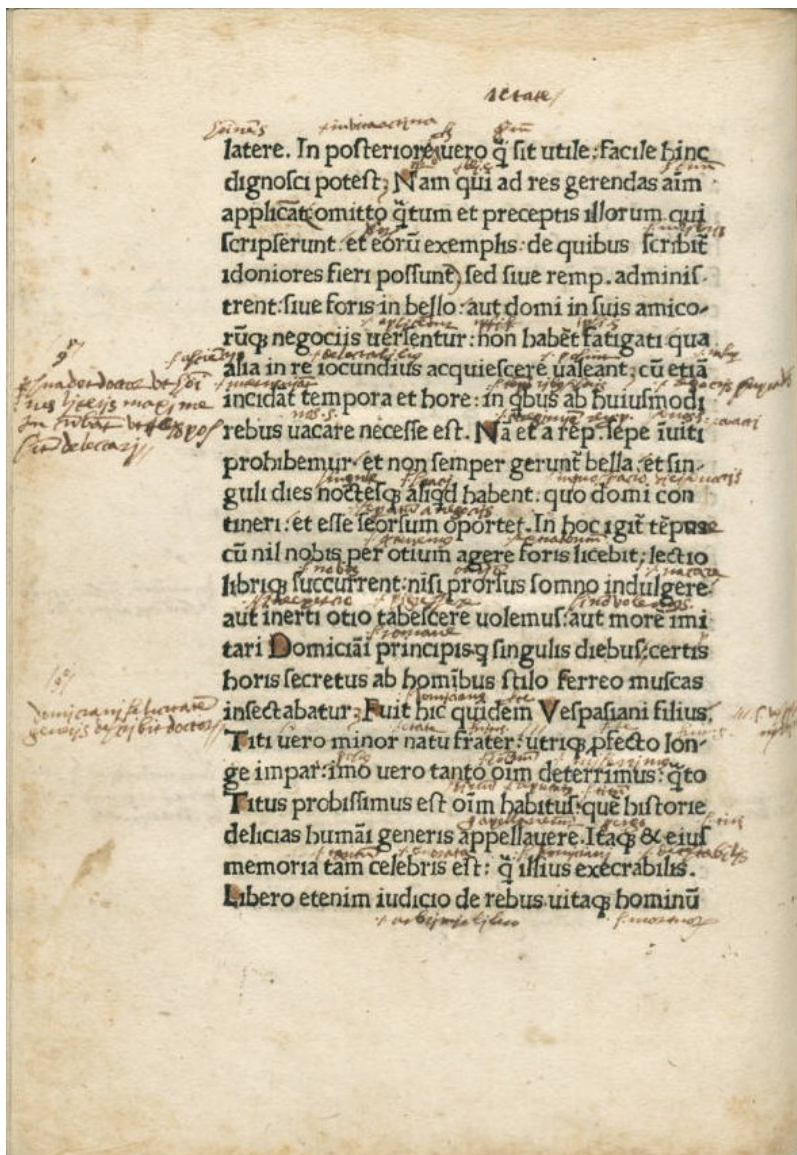

Fig. 2: Pier Paolo Vergerio, *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis liber* (Nàpols 1472, BC, Inc. 63-8°), f. 14v. Domini públic. Font: Biblioteca de Catalunya <<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/incunableBC/id/123005>>

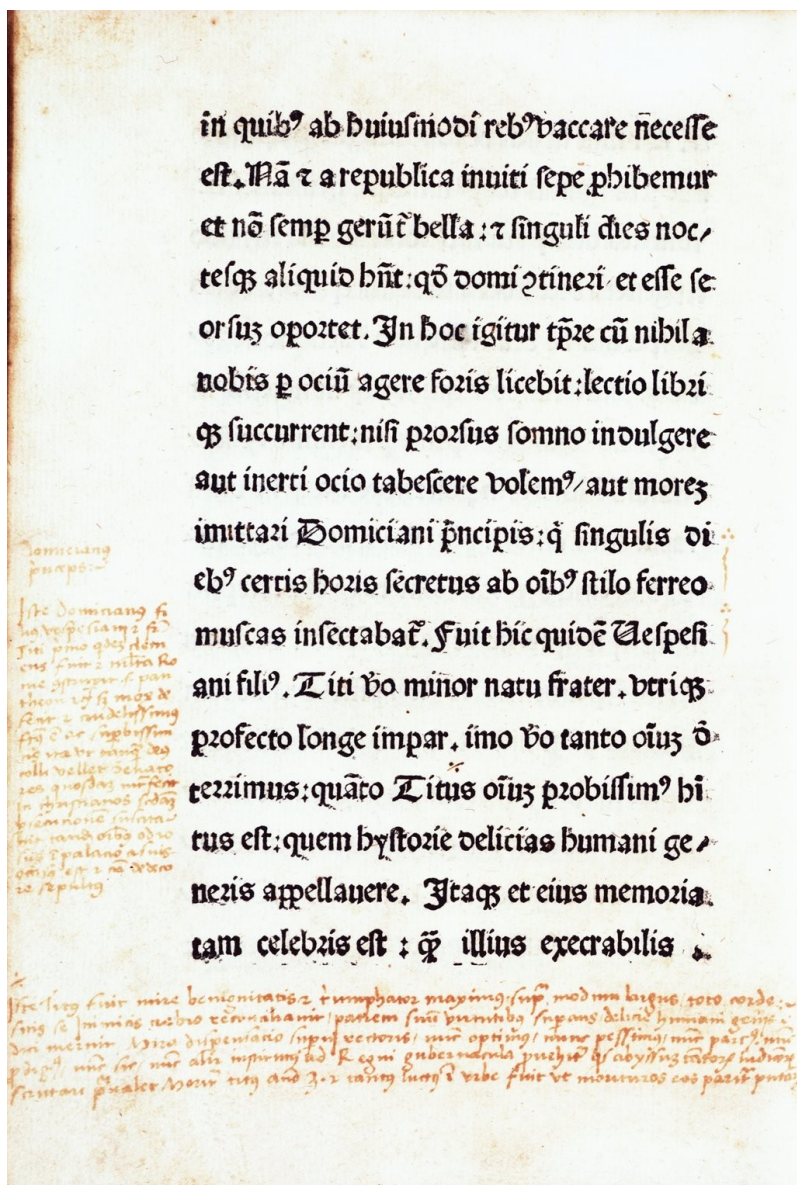

Fig. 4: Pier Paolo Vergerio, *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis liber* (Barcelona, 1481, Bibliothèque de Toulouse, Inc. Barcelone 101), f. C4v. Domini públic. Font: Bibliothèque de Toulouse <<https://rosalis.bibliotheque.toulouse.fr/ark:/12148/bpt6k5340316q/f41.item.r=Vergerio#>>

